

РОЗДІЛ. Розвиток психічних процесів дошкільника

ТЕМА. Розвиток пізнавальної сфери у дошкільному дитинстві (мислення, мовлення)

ПЛАН

1. Основні лінії розвитку мислення дітей дошкільного віку.
2. Розвиток мовлення дошкільників.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія : навч. пос. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 125-138, 162-178.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. С. 116-185, 212-229.
3. Павелків Р. В. Дитяча психологія : навч. посіб. для самот. роботи студ. / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. Київ : Академвидав, 2010. С. 233-245, 265-281.

Додаткова

4. Урунтаева Г. А., Афонькина Ю. А. Практикум по дошкольной психологии. Москва : Академия, 1998.
5. Барташнікова І. А., Барташніков О. О. Наочно-образного та логічного мислення у дітей 5-6 років : навч. посіб. Тернополь : навчальна книга – Богдан, 2007. 72 с.
6. Федієнко В., Волкова Ю. Пам'ять, увага та мислення. Харків : Школа, 2017. 57 с.

1. ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Актуалізація опорних знань з теми

Завдання для здобувачів освіти: пригадайте з курсу вивчення загальної психології сутність психічного процесу «мислення», його види, операції мислення.

Пізнання починається із відчуття та сприймання. Інформація, сприйнята за допомогою органів чуттів, узагальнюється, осмислюється, тобто є матеріалом розумової діяльності. Мислення через відчуття і сприймання пов'язане із зовнішнім світом. Через це його називають опосередкованим відображенням. У ході мислення здійснюється більш глибоке пізнання світу, людина виходить за межі чуттєвих вражень і пізнає такі предмети і явища, зв'язки між ними, які безпосередньо не сприймаються.

Мислення – це процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності.

Людське мислення не можливе без мовлення. Думка формується і формується в мовленні. Людське мислення має соціальну природу. Людина не народжується з готовою здатністю до мислення, а оволодіває способами і засобами мислення, знаннями, мовою в тому вигляді, в якому вони існують на сучасному їй етапі історії.

Мислення має цілеспрямований характер. Розумовий процес починається з усвідомлення проблемної ситуації, з постановки запитання. Засобами вирішення завдання виступають такі розумові операції, як аналіз, синтез, порівняння, абстракція, узагальнення та ін.

Завдання для здобувачів освіти: пригадайте з попередніх тем особливості розвитку мислення у немовлячому віці та в ранньому віці.

Розвиток мислення у немовлячому віці:

- у немовлячому віці закладаються передумови для появи наочно-дійового мислення у ранньому віці;
- найбільше значення для розвитку передумов наочно-дійового мислення має становлення предметно-маніпулятивної діяльності малюка;
- головна лінія розвитку предметно-маніпулятивних дій виявляється у зростанні специфічності цих дій, чимдалі більше націлених на властивості конкретного їх об'єкта;
- до кінця першого року життя дитина враховує у своїх діях не тільки властивості безпосередньо доступних їй предметів, але й відсутніх, спираючись на уявлення про їх якості.

Особливості розвитку мислення в ранньому дитинстві:

- мислення виникає як засіб вирішення практичних завдань, що постають перед дитиною у предметній діяльності;
- при вирішенні практичних завдань поєднуються предметні дії з розумовими, що зумовлює появу раціональних способів дій;
- виникають орудійні дії, що стимулює розвиток здатності до виділення ознак предметів та їх взаємозв'язків;
- виконання орудійних та автоматизованих дій приводить до розвитку здатності дитини передбачати результат своїх дій;
- включення мовлення у процес вирішення малюком розумового завдання організовує його відповідно до мети пошуку відповіді на запитання;
- дитина проходить етап першого віку запитань, основним змістом яких є ситуативні запитання про назви предметів, їх місцезнаходження;
- у дитини з'являються розумові операції розрізнення, порівняння і узагальнення;
- вияви здатності дитини до заміщення свідчить про розвиток в неї знаково-символічної функції свідомості.

Основні лінії у розвитку мислення дошкільника

- Мислення дошкільника відбувається у **наочно-образній** формі позаситуативно, відокремлюється від практичних дій;
- Встановлюються більш тісні взаємозв'язки мислення з мовленням, що викликає такі зміни: з'являється міркування (розгорнений розумовий процес), планування, бурхливо розвиваються розумові операції.
- Дитина спроможна розв'язувати інтелектуальні завдання, що вимагають кількох логічно пов'язаних розумових дій. При цьому дитина користується низкою способів розумової діяльності, серед яких: самостійне формулювання запитань-проблем; пошук відповіді на них з опорою на міркування вголос, з використанням порівняння й узагальнення, аналогії; висування можливих варіантів рішення, аргументів; обґрунтування висновків.
- Дитина від 2,5 до 6-7 років багато ставить запитань, що свідчить про формування **самостійності мислення**. Переважають пізнавальні запитання з метою отримати інформацію про дійсність. Запитання набувають оригінального, несподіваного, творчого характеру, стосуються причин і часових ознак явища. Не випадково дітей цього віку називають «чомучками». Дитина наполягає на відповіді, висловлює свою незгоду зі змістом відповіді, що свідчить про **самостійне та критичне мислення**. Ці запитання виникає вже не у предметній діяльності, а на основі наявних у досвіді дитини уявлень, а пошук відповіді може відбуватися шляхом міркувань. Дитина ставить запитання і тоді, коли хоче переконатись у правильності свого висновку, звертається до дорослого, щоб той визнав її

компетентність.

- Протягом дошкільного віку зростає розуміння дитиною причинності (особливо в 5 років). У пошуку відповіді дитина незвичайним чином об'єднує об'єкти, ознаки і властивості, використовує аналогії, намагаючись пояснити невідоме за допомогою відомого. На допомогу приходять міркування дошкільника

Своєрідність міркувань і пояснень пов'язана з трьома основними причинами:

- недостатність знань, обмеженість, нечіткість досвіду дитини;
- несформованість способів її розумової діяльності;
- низька критичність її мислення.

• міркування властива **конкретна образність**. Особливістю таких пояснень є **анімізм** (одухотворення неживих предметів). Так, Ж. Піаже ставив перед дітьми запитання «Звідки приходить вітер? Як він починається?» Діти 4-5 років вважають вітер результатом людського дихання. У Верна запитували «Чому корабель не тоне? Він важчий за камінь, але не тоне?. Його відповідь: «Корабель розумніший, ніж камінь...Він не робить того, чого не повинен робити».

Приклади дитячих міркувань

1. «Діти ходять, котики ходять, а квіточка не ходить, - розмірковує Сергійко, у нього ніжки померли, їх у землю закопали...».
2. Міркування з моральних ситуацій: в експерименті (Р. А. Курбанов, Н. І. Мурзінова) дітям розповідали історію про малюка, який дуже хотів купити морозиво, а по дорозі знайшов дві монетки. Біля кіоску з морозивом з'являється ровесник. Він плаче та запитує малюка, чи не знаходив він монеток, які отримав від мами на морозиво. Як вчинити малюку, який знайшов монетки? Відповіді були наступними: «Я б сказав, щоб він віддав одну монетку, а одну залишив собі. Але насправді малюк нічого б не сказав тому другому, бо він дуже хотів морозива.» Інше пояснення «Якщо він чесний і правдивий, то він би сказав, що взяв монетки та віддав би їх.

Завдання для здобувачів освіти: наведіть приклади дитячих міркувань з практики.

- Набуття знань – не самоціль розумового виховання, а його засіб і умова розвитку мислення.
- Наприкінці дошкільного віку у дитини складається первинна картина світу і зароджується **світогляд**.
- Окремий важливий напрям у розвитку мислення дошкільника пов'язаний із **плануванням**, коли розумова дія випереджує практичну.

Психологи досліджували роль мислення при вирішенні дитиною проблемних завдань:

Наприклад: скласти картинку з площинних фігурок, дістання предмета з високої вази, утримати кульку на похилій поверхні. У результаті цих досліджень було виявлено три етапи у розвитку співвідношення практичних

та розумових дій:

I. **Молодші дошкільники** не завжди використовують адекватне завданню дію. Вони відразу приступають до оперування предметами, роблячи безладні спроби. Завдання розуміються надмірно узагальнено: викласти фігурки як завгодно, не піклуючись про осмислення картинки, що виходить.

II. **Середні дошкільники** осмислюють завдання у ході його розв'язання, послідовно коментуючи свої дії та їх результати. Попереднього уявлення про весь хід розв'язання завдання не виникає.

III. **Старші дошкільники** спираються на своє уявлення про розв'язання завдання. Вони можуть всю задачу розв'язати у розумовому плані. Практичні дії відбуваються послідовно й планомірно.

Отже, дошкільник підходить до вирішення практичного завдання у внутрішньому плані за допомогою формулювання, без звернення до практичних дій.

Формування у дитини наочно-образного мислення пов'язане з інтенсивним розвитком **розумових операцій**:

➤ **аналіз і синтез**;

➤ **порівняння**. Дошкільник порівнює об'єкти за більшою кількістю ознак, ніж дитина в ранньому дитинстві. Дорослий може давати завдання на порівняння предметів за двома ознаками. Він розкладає на столі трикутники різного кольору та розміру, бере один з них та просить дитину «Знайди такий же.», завдання типу «Знайди 10 відмінностей».

➤ **узагальнення**. В узагальненнях діти все більше орієнтуються на суттєві спільні ознаки. Так, на запитання, куди покласти картинку із зображенням корівки, — до картинки зі склянкою молока, чи до картинки із зображенням курчатка, — діти все частіше поєднують «корівку з курчатком», як свійських тварин.

➤ **класифікація**, яка передбачає віднесення об'єкта до групи предметів на основі видо-родових ознак. Найкраще дитина виділяє добре знайомі їй групи предметів, що найчастіше виступають об'єктом її дій: іграшки, меблі, посуд, одяг (більш знайомі групи ознак). З віком класифікує групи: дикі й домашні тварини, чайний і столовий посуд, зимуючі й перелітні птахи.

– Розвиток розумових операцій приводить до появи у дитини **дедуктивного мислення**, під яким розуміється вміння узгоджувати свої думки між собою і усувати суперечності у своїх міркуваннях, приходячи до правильних висновків.

Психолого-педагогічні умови розвитку мислення дітей

Необхідно розвивати пізнавальні потреби малюка.

- Це може забезпечити демократичний стиль виховання, діалогічне спілкування з дорослим, які надають простір дитячій ініціативі та самостійності.
- *Відповіді дорослого на дитячі запитання* сприяє розвитку мислення. Байдуже ставлення дорослого до запитань дитини або негативна реакція на них різко знижує пізнавальну активність дошкільника.
- Адекватним педагогічним прийомом є *організація спільного з дорослим чи однолітками пошуку відповідей* у процесі експериментування, міркування, спостереження. Дорослому важливо проявити терплячість і розуміння незвичайних пояснень, які дає дошкільник, підтримуючи його прагнення проникнути у сутність предметів і явищ, з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки, дізнатися про приховані властивості.

Завдання для розвитку допитливості:

- **ранній вік** – завдання типу «Чим відрізняються?», «Що змінилось?», «Плутанини».
- **молодший дошкільний вік** – завдання: лабіринти, мозаїки, конструктори. Дорослий разом з дитиною створюють агадки, плутанини.
- **старший дошкільний вік** – залюбки включаються у дитяче експериментування. Ось дитина 5-ти років грається у «морський бій» - пускає паперові човники, які швидко тонуть. Дитину це не задовольняє. Важливо щоб дорослий підтримав її активність на усунення небажаних якостей човника, разом з дитиною поміркував, чому це відбувається та як можна їх покращити: використати більш цупкий папір, чи розмістити човник на пінопластовому днищі, чи викласти його фольгою. Чим більше пропозицій подасть дитина, тим краще вона оволодіє пошуковими діями.

Завдання на формування операції узагальнення та конкретизації:

1. Потрібні набори карток із зображенням різних тарілок (глибока, мілка, велика, маленька), столів (обідній, письмовий, іграшковий). Назвати предмети одним словом.
2. Розподілити картки – мак, дуб, гвоздика, троянда, береза, голуб, ялинка, горобець, волошка, синиця – до табличок із зображенням квітів, дерев та птахів.
3. Картки – м'яч, сумка, пальто, зошит, пенал, лялька, ручка, ведмедик, шапка розкласти на відповідні полицки шафи з назвами «Одяг», «Навчальне приладдя», «Іграшки».
4. Малюнок з двома колами. У синьому – яблука та груші; у червоному – ромашки і маки. Назвати одним словом, що зображено у кожному колі.
5. Назвати одним словом картинки: а) мак, ромашка, троянда; б) чашка, тарілка, миска; в) стіл, стілець, шафа; г) сукня, брюки, сорочка; д) липа,

береза, клен; е) морква, капуста, буряк; ж) лялька, ведмедик, м'ячик, машина.

6. Картки із відповідними зображеннями. Відповісти і показати: а) які іграшки ти знаєш; б) які квіти ти знаєш; г) назви різних посуд (тварин, рослини, овочі, фрукти, навчальне приладдя).

Завдання для формування операції групування:

- **ранній вік (за однією ознакою)**

1. Дається набір різних геометричних фігур двох кольорів і двох розмірів. Розподілити предмети: а) за кольором; б) за формою; в) за розміром.

2. Розкласти картки: тварини – дикі і свійські, дорослі і маленькі; рослини – квіти, дерева, овочі, фрукти, ягоди.

3. Підібрати відповідні картки до малюнків, де а) зображено дівчинку з порожнім портфелем, який слід заповнити; б) дівчинка сидить за столом, на якому хліб, пляшка молока, а посуду немає.

- **дошкільний вік (за двома ознаками)**

1. Даються геометричні тіла, різні а) за кольором і формою (червоні і сині куби і бруски); б) за кольором і величиною (червоні і сині, великі і маленькі бруски). Потрібно їх розкласти за а) кольором і формою; б) за кольором і величиною.

2. Вправи на встановлення назви предмета за його ознаками. Який це предмет: а) гладке, скляне, в нього дивляться, воно відображає; б) продовгуватий, зелений, росте на полі; в) білий, солодкий, твердий?

3. «Що це може бути?»: а) жовта, соковита, запашна (диня, груша); б) продовгуватий, круглий, пише (олівець, фломастер); коричневий, круглий, блискучий (гудзик, каштан).

Формування мислення повинно спрямовуватися на освоєння дитиною оточуючої дійсності у контексті **творчого ставлення дитини до оточуючого**.

2. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ

Завдання для здобувачів освіти: пригадайте з курсу вивчення загальної психології сутність психічного процесу «мовлення», його функції, види.

Мова – це система знаків, що служить засобом людського спілкування і діяльності мислення, способом вираження самосвідомості, зберігання та передачі від покоління до покоління досвіду. Мова існує і реалізується через мовлення.

Мовлення – це форма спілкування за допомогою мови. Ця форма склалась історично в процесі матеріальної перебудовувальної діяльності

людей.

Функції мови:

- 1) комунікативна (регуляція поведінки – або власної, або іншої людини, або групи людей);
- 2) знаряддя інтелектуальної діяльності;
- 3) оволодіння суспільно-історичним досвідом;
- 4) форма існування суспільно-історичного досвіду;
- 5) національно-культурна (мова є ознакою кожного народу, служить його консолідації);
- 6) знаряддя пізнання (використовуються в міркуваннях, в теоретичних відкриттях).

Функції мовлення:

- 1) емотивна (вираження емоцій);
- 2) волевиявлення;
- 3) поетична, естетична;
- 4) магична (заклинання, заговори);
- 5) фатична (встановлення контакту);
- 6) номінативна (найменування предметів);
- 7) корекція і доповнення немовленнєвої діяльності.

Види мовлення:

розрізняються мовлення зовнішнє (доступне сприйманню оточуючих) та внутрішнє (непомітне, беззвучне мовлення про себе).

Зовнішнє мовлення поділяють на: 1) монологічне (усне і писемне), або комунікативне активне; 2) діалогічне або комунікативне реактивне.

Мовлення тісно пов'язане з іншими пізнавальними процесами. Саме мовлення зумовлює розвиток специфічно людських видів мислення, уваги, сприймання, пам'яті.

***Завдання для здобувачів освіти:** пригадайте з попередніх тем особливості розвитку мовлення у немовлячому віці та в ранньому віці.*

Особливості розвитку мовлення в немовлячому віці

- засвоєння структури рідної мови відбувається у дитини через мовлення – спілкування за допомогою мовних засобів;
- джерелом розвитку мовлення дитини виступає її комунікативна потреба;
- протягом немовлячого віку триває підготовчий період до засвоєння активного мовлення, який завершується фонемною стадією;
- перший досвід спілкування дорослого з дитиною приводить до початку в засвоєнні пасивного мовлення – дитина починає розуміти слова дорослого та регулювати свою поведінку у відповідь на них;
- у межах пасивного мовлення виникає здатність дитини встановлювати зв'язок між назвою предмета і самим предметом;
- активне мовлення розвивається на основі проходження дитиною етапів

- гуління, гукання, лепету, жестикуляторного мовлення;
- лексичний запас дитини до кінця 1 року становить до 20 слів, що позначають знайомих осіб та предмети.

Особливості розвитку мовлення в ранньому віці

- розвиток мовлення зумовлений ситуативно-діловою формою спілкування з дорослим, у якій спілкування опосередковане предметними діями;
- формуються такі форми активного мовлення як ситуативна та описова;
- складається комунікативна, узагальнювана, регулятивна функції мовлення;
- стрімко зростає лексичний запас (назви предметів і осіб, слова на позначення дії, переживання, вимог, пропозицій, бажань);
- формується слухання і розуміння літературних творів, розповідей дорослого, що збагачує кругозір дитини й допомагає засвоїти соціальний досвід;
- починається засвоєння граматичної будови мови.

Характеристика мовлення дитини дошкільного віку

- У дошкільному віці відбувається засвоєння всіх рівнів мовної системи. Дитина добре розрізняє фонемні та слова, що відрізняються між собою лише однією фонемою: люк – лак; нога – нова тощо. Це свідчить про добре розвинений фонемний слух.
- Зменшується кількість звуків мовлення, які дитина не може правильно вимовляти. До 6-7 років вимова стає чистою. У протилежному разі порушення вимови набувають стійкого характеру та вимагають допомоги логопеда.
- Дитина усвідомлює звукову будову слова і словесний склад речення. Завдання звукового аналізу слова не виникає спонтанно, а ставиться перед дітьми в процесі спеціального навчання. Вже в 4 роки у дітей можна сформулювати розрізнення на слух твердих і м'яких, дзвінких і глухих приголосних, назву першого звуку в слові. Старші дошкільники визначають послідовність усіх звуків у слові.
- Лексика значно розширюється. Розуміння дитиною значення слів стає стабільним та позаситуативним. При цьому дитина інтуїтивно орієнтується на суттєві ознаки групи предметів, яку позначає слово. Дитина прагне розширити свій словник, намагається зрозуміти нове слово. Таким чином у неї спостерігається пізнавальне ставлення до системи мови. Нерідко дитина наділяє почуте своїм смислом. К.Чуковський зауважував: «Дитина несвідомо вимагає, щоб у звуках був смисл, щоб у слові був живий...образ; а якщо цього немає, дитина сама надає незрозумілому слову бажані образ та смисл.
Вентилятор у неї – вертилятор.

Міліціонер – вулиціонер.

Екскаватор – пісковатор.

Коклюш – кашлюш».

- Найкраще засвоюються слова, з якими дитина постійно зустрічається та діє. Є. А. Аркін дослідив, що у мові дитини 4-х років частка іменників певної теми спадає згідно з наступним списком: житло, їжа, одяг, тварини, рослини, міський побут, частини тіла, професії, техніка та інструменти, нежива природа, час, соціальні явища, родові поняття, геометричні фігури, абстрактні слова.
- У дитини 2-5 років виявляється здатність до самостійного словотворення. Широку палітру дитячого словотворення представляє **Корній Чуковський** у книзі «Від двох до п'яти». Ось хлопчик запитує:
  - *Ви і шишку поливати будете?»*
  - *Так.*
  - *Щоб вирости шишенята?».*Або інше: «*Жив-був пастух. Його звали Макар. І була в нього дочка Макарона».*
- Мовне експериментування на 5-му році виявляється також у словесних каламбурах, коли дитина підбирає слова, подібні за звучанням, кілька разів з інтересом повторює їх, порівнює звучання та значення, радіє своїм відкриттям. Викликає у дитини інтерес і римування слів. З'являється гра словами. Дитина не розуміє, чому співвідношення *коза і козел* не можна поширити на *бабку-бабок*. За аналогією покласти-викласти дитина просить маму *висолити занадто солоний суп*. Поступово у дитини формується здатність встановлювати словесний склад речення. Спочатку дошкільник відноситься до речення як до смислового цілого. Далі виникає аналіз інтонаційно-смислових груп: іменників і дієслів. На питання, скільки слів у реченні «*Діти граються м'ячем?»*, дитина відповідає: «*діти – перше слово, гралась м'ячем – друге*». І лише в результаті навчання діти виділяють всі слова, виключаючи службові частини мови.
- Помітно ускладнюється **регулювальна функція мовлення**. Дитина не просто здатна виконувати інструкції дорослого, але прагне, щоб вони були мотивовані. Дорослий розвиває у дітей свідоме виконання своїх вимог. За допомогою мовлення дитина впливає на дорослого і однолітка. Інструкції дорослого ускладнюються, передбачають виконання дитиною послідовної низки дій. Вони набувають характеру пояснень дитині послідовності роботи. *Наприклад, дорослий пояснює дітям, як слід діяти, щоб намалювати гарний пейзаж, виліпити з пластиліну грибочок*. Пояснення дорослого супроводжує показ, а лише потім до роботи приступають самі діти. У таких завданнях розвивається здатність приймати та втримувати інструкцію, що відіграватиме важливу роль у шкільному навчанні.

- Завдяки мовленню у дитини розвивається внутрішній план діяльності, який випереджує практичне виконання. Дошкільник починає діяти за принципом «сім разів відміряй – один раз відріж». Мовлення дозволяє краще зрозуміти свій план, розділити його на етапи, зафіксувати задум, продумати наявність умов та засобів виконання. Практичне досягнення результату стає більш швидким, точним, правильним. Планування поєднує практичну й розумову діяльність в єдине ціле, надає їм організованості та цілеспрямованості. Діти планують свої ігри, малювання, аплікації тощо.
- З'являються **контекстна і пояснювальна форми** мовлення (А. М. Леушина), які до кінця дошкільного віку набувають все більшого поширення. *Ситуативне мовлення* залишається при цьому поширеною формою також. Суттєва відмінність ситуативного й контекстного мовлення полягає у мірі їх співвіднесеності із наочною ситуацією. Ситуативне мовлення цілком зрозуміле лише у зв'язку із ситуацією. *Контекстне передбачає* опору кожного наступного висловлення на попереднє. Таким чином, у контекстному мовленні зростає роль вербальних засобів. Його одиницею виступає не слово, а речення. Виникнення контекстного мовлення забезпечується збагаченням словника і засвоєнням граматичної будови мови.